

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА
ФАКУЛЬТЕТ СПЕЦІАЛЬНОЇ ОСВІТИ, ПСИХОЛОГІЇ
І СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ
КАФЕДРА ЗАГАЛЬНОЇ ТА ПРАКТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ**

**Кваліфікаційна робота
(магістра)**

**з теми: «ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ТОЛЕРАНТНОСТІ УЧНІВ
СТАРШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ: ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНИЙ
АСПЕКТ»**

Виконала: студентка 2 курсу
Ps2-M24z групи
спеціальності 053 Психологія
(заочна форма навчання)
Сирбу Маріна Калинівна

Керівник:
Гудима Уляна Василівна,
кандидат фізико-математичних
наук, доцент, доцент кафедри
загальної та практичної психології

Рецензент:
Онуфрієва Ліана Анатоліївна,
доктор психологічних наук,
професор кафедри
загальної та практичної психології

Кам'янець-Подільський – 2025 р.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ТОЛЕРАНТНОСТІ У СТАРШОКЛАСНИКІВ	8
1.1. Основні теоретичні підходи до аналізу феномена толерантності особистості.....	8
1.2. Вікові особливості учнів старших класів	13
1.3. Психологічні особливості прояву толерантності у старшокласників ..	16
Висновки до першого розділу.....	24
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ТОЛЕРАНТНОСТІ УЧНІВ СТАРШИХ КЛАСІВ	26
2.1. Методологія та організація дослідження.....	26
2.2. Аналіз отриманих результатів дослідження рівня толерантності старшокласників.....	28
2.3. Психолого-педагогічні передумови формування толерантності в учнів старших класів.....	35
Висновки до другого розділу	40
РОЗДІЛ 3. ПСИХОЛОГІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ СПРИЯННЯ РОЗВИТКУ ТОЛЕРАНТНОСТІ У СТАРШОКЛАСНИКІВ В УМОВАХ ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ	41
3.1. Мета та завдання формувального експерименту.....	41
3.2. Програма формування толерантності серед старшокласників	43
3.3. Оцінювання результативності впровадження програми формування толерантності серед старшокласників	69
Висновки до третього розділу.....	76
ВИСНОВКИ.....	77
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	80

ВСТУП

Актуальність дослідження. У сучасному світі поняття «толерантність» дедалі частіше використовується у суспільному та науковому дискурсі. Попри те, що проблема розвитку толерантності особистості отримала відображення у психологічних концепціях, її практична реалізація у діяльності закладів загальної середньої освіти залишається недостатньою. Саме шкільне середовище, особливо старші класи, є тим етапом, коли учні починають усвідомлювати свою індивідуальність, визначають життєві орієнтири та набувають здатності свідомо будувати власне майбутнє.

Юнацький період – складний та суперечливий етап розвитку, який формує основи системи цінностей людини. Це час переходу від фізіологічної зрілості до соціальної, коли старшокласники активно розвивають здатність до розуміння як власних особистісних якостей, так і особливостей інших людей, що визначають характер міжособистісних стосунків. Значну роль у формуванні толерантного ставлення підлітків до оточення відіграє педагог, який допомагає учням розвивати навички діалогу, спільного пошуку істини та вміння висловлювати власну думку у зрозумілій формі. Толерантність у педагогічному процесі виступає основою нової моделі спілкування між учителем та учнем, що базується на принципах взаємоповаги та сприятливих умовах для розвитку культури поведінки, самоповаги та самовираження школярів.

Проблематика толерантності вже тривалий час перебуває у полі зору дослідників. Етичні та соціокультурні аспекти цього феномена висвітлені у працях Г. Бакієвої, Д. Зінов'єва, В. Золотухіна та інших. Психологічні аспекти толерантності досліджували такі вчені, як О. Асмолов, Л. Виготський, К. Роджерс, В. Петровський та інші.

Огляд наукової літератури демонструє стійкий інтерес до проблеми толерантності, однак її зміст залишається предметом наукових дискусій. У

різних контекстах тлумачення цього поняття набуває власних смислових відтінків і трактувань.

Разом із тим, попри значну кількість досліджень, недостатньо уваги приділяється особливостям формування толерантності саме у старшокласників – вікової групи, яка переживає інтенсивний процес становлення особистості, засвоєння соціальних норм, формування ціннісних орієнтацій і світоглядних установок. У цей період зростає чутливість до питань справедливості, самоідентичності, соціальної взаємодії та пошуку власного місця у світі. Тому існує потреба у створенні цілісних психолого-педагогічних умов, спрямованих на розвиток толерантності, прийняття різноманітності та формування культури конструктивного діалогу.

Таким чином, вивчення процесів формування толерантності у старшому шкільному віці має значну теоретичну та практичну вагу, адже воно сприяє гармонійному розвитку особистості й становленню гуманістично орієнтованої молоді. Саме це визначає вибір теми магістерського дослідження: «Особливості розвитку толерантності учнів старшого шкільного віку: психолого-педагогічний аспект».

Об’єкт дослідження – толерантність учнів старших класів.

Предмет дослідження – специфіка розвитку толерантності в учнів старшого шкільного віку в межах психолого-педагогічного підходу.

Мета дослідження – теоретичне обґрунтування та емпіричне вивчення психологічних особливостей формування толерантності серед старшокласників, а також визначення ефективних умов і засобів її розвитку у процесі навчання.

Основні завдання дослідження:

1. На основі аналізу наукових джерел систематизувати основні теоретичні підходи до розуміння феномену толерантності у психології та педагогіці.
2. Визначити вікові та індивідуально-психологічні особливості прояву толерантності серед учнів старшого шкільного віку.

3. Встановити чинники та умови, які сприяють формуванню і розвитку толерантних якостей у старшокласників.

4. Розробити й перевірити на практиці ефективність комплексу психолого-педагогічних занять, спрямованих на підвищення рівня толерантності серед учнів старшої школи.

Методи дослідження: використано теоретичні методи – аналіз і узагальнення наукових праць, присвячених проблемі формування толерантності, а також емпіричні – діагностичні методики та анкетування. Зокрема, застосовувалися експрес-опитувальник «Індекс толерантності» (Г. Солдатова, О. Кравцова, О. Хухлаєв, Л. Шайгерова), методика дослідження комунікативної толерантності (В. Бойко) та тест агресивності (Л. Почебут).

Експериментальна база дослідження. Дослідно-експериментальна робота проводилася у Кам'янець-Подільському ліцеї №14. У дослідженні брали участь 122 учні старших класів.

Теоретична значущість отриманих результатів полягає в уточненні наукових уявлень про структуру, зміст та психологічні механізми розвитку толерантності в учнів старшого шкільного віку. У роботі конкретизовано поняття «толерантність» у психолого-педагогічному аспекті, визначено її вікову специфіку, чинники й умови становлення. Отримані результати розширюють наявні наукові підходи до вивчення морально-ціннісних орієнтацій особистості та можуть бути використані для подальшого теоретичного моделювання процесу формування толерантності в освітньому середовищі.

Наукова новизна дослідження полягає у визначенні та науковому обґрунтуванні психолого-педагогічних умов розвитку толерантності старшокласників; у систематизації різних теоретичних підходів до трактування поняття «толерантність»; у визначенні критеріїв і рівнів сформованості цього феномена серед підлітків; у створенні програми, спрямованої на підвищення рівня толерантності; а також у розширенні знань щодо психологічного супроводу особистості в освітньому процесі.

Практичне значення результатів полягає у можливості впровадження розробленої програми розвитку толерантності у навчально-виховну діяльність закладів загальної середньої освіти, а також у використанні її під час підготовки та підвищення кваліфікації педагогів і практичних психологів у системі післядипломної освіти.

Апробація результатів дослідження. Основні положення кваліфікаційної роботи відображено в публікаціях автора, обговорено на засіданнях кафедри загальної та практичної психології Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Результати проведеного дослідження доповідалися автором та отримали схвалення на таких міжнародних конференціях: на X Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми психології особистості на європейському просторі» (Кам'янець-Подільський, 18 лютого 2025 р.); на XI Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми експериментальної психології: досвід та перспективи» на пошану професора Шинкарюка А.І. (Кам'янець-Подільський, 27 жовтня 2025 р.).

Публікації. Гудима У.В., Сирбу М.К. Особливості формування толерантності учнів старшого шкільного віку. *Актуальні проблеми психології особистості на європейському просторі: Матеріали X Міжнародної науково-практичної конференції*, 18 лютого 2025 р. / за ред. С.Д. Максименка, Л.А. Онуфрієвої. Кам'янець-Подільський : Видавець Ковальчук О.В., 2025. С. 38–40.

Сирбу М.К. Психолого-педагогічні умови розвитку толерантності учнів старшого шкільного віку. *Актуальні проблеми експериментальної психології: досвід та перспективи (на пошану професора Шинкарюка А.І.)* : матеріали XI Міжнародної науково-практичної конференції, 27 жовтня 2025 р. / за ред. Л.А. Онуфрієвої. Кам'янець-Подільський : Видавець Ковальчук О.В., 2025. С. 157–160.

Структура та обсяг роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел (65 найменувань). Робота містить 6 таблиць та 13 рисунків.

ВИСНОВКИ

Опрацювання наукових джерел дало змогу визначити, що толерантність є складним, багатокомпонентним утворенням особистості, яке охоплює когнітивний, емоційний і поведінковий аспекти. Вона проявляється у здатності людини приймати інших такими, якими вони є, поважати їхні переконання, цінності та індивідуальні особливості. Толерантність розглядається як вагома соціально-моральна риса, що забезпечує ефективну комунікацію між людьми, сприяє гармонізації стосунків і запобігає виникненню конфліктів у суспільстві.

У період юності (15–17 років) відбувається активне становлення самосвідомості, формування моральних принципів, світогляду та системи цінностей. Старшокласники прагнуть до незалежності, самоствердження, пошуку власної позиції у житті, що створює передумови для розвитку толерантності як особистісної риси. У цьому віці толерантність виявляється у здатності до емпатії, самоаналізу, прийняття відмінностей між людьми, розвитку моральної свідомості та вмінні регулювати власну поведінку в соціально значущих ситуаціях.

Теоретичний аналіз дозволяє зробити висновок, що розвиток толерантності в старшому шкільному віці є природним і важливим етапом особистісного становлення. Вона виступає показником соціальної зрілості, моральної культури та готовності до гуманістично орієнтованої взаємодії з іншими.

Результати емпіричного дослідження свідчать, що рівень сформованості толерантності серед старшокласників як експериментальної, так і контрольної групи переважно залишається на середньому, проте недостатньо стабільному рівні. Хоча учні розуміють важливість взаємоповаги, прийняття й доброзичливості у спілкуванні, ці орієнтації ще не набули сталого характеру та не завжди виявляються у повсякденній поведінці.

Толерантне ставлення до себе та до інших має вибірковий, ситуативний характер. Старшокласники не завжди здатні продемонструвати емпатію, чуйність або розуміння емоційного стану інших, що свідчить про недостатній розвиток емоційної культури, уміння приймати відмінності та конструктивно долати конфліктні ситуації.

Було виявлено також низьку готовність до практичного прояву толерантної поведінки – доброзичливості, підтримки, взаємодопомоги в різних соціальних умовах. Це може бути зумовлено недосконалістю морально-ціннісної системи та браком позитивного соціального досвіду, заснованого на принципах взаємоповаги.

Отримані дані підтвердили потребу у цілеспрямованій психолого-педагогічній роботі, спрямованій на формування в старшокласників стійких толерантних установок, розвиток емпатії, комунікативної культури та соціальної чутливості. Важливо створити середовище, у якому учні зможуть не лише усвідомити цінність толерантності, а й практично реалізовувати її принципи у спілкуванні.

Проведене дослідження довело результативність запропонованої програми розвитку толерантності серед старшокласників. Її реалізація сприяла формуванню розуміння значення людського різноманіття, вихованню поваги до особистості незалежно від національних, соціальних, гендерних чи світоглядних особливостей.

У процесі реалізації програми зафіксовано підвищення рівня емпатії, саморефлексії, культури спілкування та взаєморозуміння між учнями. Кількість конфліктних ситуацій помітно зменшилася, а старшокласники проявили більшу відкритість, готовність до співпраці, взаємопідтримки та прийняття інших людей.

Отримані результати підтверджують, що розроблена програма є дієвим інструментом формування толерантних відносин у шкільному середовищі. Її можна ефективно використовувати у роботі педагогів, класних керівників та практичних психологів для виховного й корекційно-розвивального впливу.

Реалізація програми в освітньому процесі сприяє не лише становленню толерантної поведінки старшокласників, а й комплексному розвитку їхньої особистості, формуванню гуманістичних цінностей, соціальної компетентності та підготовці до життя в умовах різноманітного й полікультурного світу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андреев М.В. Формування толерантності вчителя як проблема сучасної школи. *Наукові записки кафедри педагогіки*. Харків, 2010. Випуск XXIV. С. 18–24.
2. Бабчук О.Г. Особливості толерантності осіб із різними типами емоційності: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. псих. наук: 19.00.01. Одеса, 2012. 20 с.
3. Баранова Н. Толерантне спілкування. Тренінг для вчителів. *Шкільному психологу усе для роботи*, 2009. №3. С. 21–27.
4. Балл Г.О. Сучасний гуманізм і освіта: соціально-філософські та психолого-педагогічні аспекти. Рівне: «Ліста-М», 2003. 128 с.
5. Бех І.Д. Особистісно зорієнтоване виховання: шляхи реалізації. *Початкова школа*. 2000. № 2. С. 62–65.
6. Бех І.Д. Становлення професіонала в сучасних соціальних умовах. *Педагогіка толерантності*. 2003. № 1. С. 157–162.
7. Бех І.Д. Почуття цінності іншої людини як моральний пріоритет особистості. *Початкова школа*, 2001. № 12. С. 32–35.
8. Біда О.А. Толерантність – комплексна особистісна та професійна якість майбутнього вчителя початкових класів. *Вісник Черкаського університету. Серія : Педагогічні науки*. Черкаси, 2016. Вип. 9. С. 145–148.
9. Бирко Н.М. Педагогічна майстерня формування толерантності сучасного громадянина : методичний посібник. Хмельницький: ХГПА, 2013. 184 с.
10. Бирко Н.М. Підготовка майбутніх учителів до формування толерантності учнів початкової школи : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : 13.00.04. Житомир, 2014. 20 с.
11. Бондаренко О.Ф. Психологічні особливості сучасної студентської молоді та проблеми професійної підготовки психологів-практиків. *Практична психологія та соціальна робота*. 2003. № 7. С. 8–11.

12. Варенко Т.К. Виховання педагогічної толерантності майбутніх учителів на основі аксіологічного підходу : автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : 13.00.07. Харків, 2011. 20 с.
13. Веретенко Т., Долгополова Я. Толерантність у професійній підготовці майбутніх учителів. *Педагогіка і психологія професійної освіти*. Львів. 2002. № 4. 266 с.
14. Волошина О.В. Педагогічні умови виховання толерантності у підлітків старшого віку в позакласній роботі: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: 13.00.07. Херсон, 2007. 20 с.
15. Волошина О.В. Педагогічні умови виховання толерантності у підлітків старшого віку в позакласній роботі: дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07. Вінниця, 2007. 246 с.
16. Галицький І.В. Типи толерантності в сучасному суспільстві. *Актуальні проблеми держави і права*, 2010. С. 280–289.
17. Гончаренко А.М. Педагогічні умови становлення гуманних взаємин старших дошкільників : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.08 / Київ, 2003. 214 с.
18. Гончаренко Л.А., Кузьменко В.В. Виховання толерантності – запорука діалогу культур. *Педагогіка толерантності*. 2004. № 4. С. 11–14.
19. Горват М.В. Виховання толерантності у молодших школярів в умовах інтерактивного педагогічного спілкування : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня ... канд. пед. наук : 13.00.07. Умань, 2014. 19 с.
20. Горянська А.М. Психологія толерантності : методичні матеріали до спецкурсу. Ніжин : Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2012. 158 с.
21. Грива О.А. Соціально-педагогічні основи формування толерантності у дітей і молоді в умовах полікультурного середовища : монографія. Київ : Вид. ПАРАПАН, 2005. 228 с.
22. Гурова Т.Ю. Виховання толерантності молодших школярів як цілеспрямований педагогічний процес. *Педагогіка формування творчої*

особистості у вищій і загальноосвітній школах. зб. наук. пр. : / редкол. : Т.І. Сущенко та ін. Запоріжжя, 2011. Вип. 13 (66). С. 227–233.

23. Данилова Г.С. Проблема гуманістичного становлення особистості педагога в сучасних умовах. *Гуманістично спрямований виховний процес і становлення особистості:* зб. наук. пр. Київ : ВіРА Інсайт, 2001 Кн. II. 336 с.

24. Довгополова Я.В. Формування толерантних відносин студентів у полікультурному середовищі вищого навчального закладу : дис. ... канд. пед. наук: 13.00.05. Харківський національний ун-т ім. В.Н. Каразіна. Луганськ, 2007. 209 с.

25. Доукіна О.М. Толерантність у вихованні. Енциклопедія освіти / відповід. ред. В.Г. Кремень. Київ : Юрінком Інтер, 2008. С. 912–913.

26. Журавльова Л.П. Емпатійні ставлення та їх класифікація. Психологія емпатії. Житомир: Видавництво ЖДУ ім. І. Франка, 2007. 328 с.

27. Завірюха Л.А. Оволодіння засадами толерантності у студентському середовищі. *Педагогіка толерантності.* 2003. № 2. С. 76–87.

28. Єжова Т.Є. Організаційно-педагогічні умови створення толерантного освітнього середовища інклюзивної школи. *Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами : збірник наукових праць.* Київ : Університет «Україна», 2012. № 9 (11). С. 66–74.

29. Нечерда В.Б. Педагогічні умови виховання толерантності у старших підлітків у навчально-виховному процесі загальноосвітньої школи : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07. Київ, 2014. 256 с.

30. Карпюк Ю.Я. Толерантність як детермінанта моральної поведінки підлітків. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія : Психологічні науки.* 2017. Вип. 1(2). С. 72–76.

31. Коваленко А.Б. Психологія міжособистісного взаєморозуміння. Київ, 2010. 287 с.

32. Кондратюк М.М. Етнічна толерантність як один із критеріїв інтеграції України в європейський політичний простір. *Панорама політологічних студій*, 2012. № 8. С. 244–252.

33. Киричок В.А. Теоретичний аспект формування гуманістичних цінностей молодших школярів у сучасних умовах. *Теоретико-методологічні проблеми розвитку особистості в системі неперервної освіти: матеріали семінару АПН України 16 грудня 2004 р* / За ред. акад. С.Д. Максименка. Київ, 2005. 716 с.

34. Коберник О.М. Теорія і методика психолого-педагогічного проектування виховного процесу в школі : навч.-метод. посібник. Київ : Науковий світ, 2001. 182 с.

35. Кремень В.Г. Толерантність як імператив: національна ідентичність в добу глобалізації. *Науковий вісник Миколаївського державного 178 університету імені В.О. Сухомлинського: збірник наукових праць*, 2011. № 1.32. С. 6–9.

36. Кривошапка І.В. Виховання толерантності майбутніх викладачів вищої школи в умовах магістратури : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня ... канд. пед. наук : 13.00.07. Київ, 2015. 21 с.

37. Кузьменко В.В. Формування полікультурної компетентності учнів загальноосвітньої школи : навчальний посібник. Херсон : РІПО, 2006. 92 с.

38. Ляпунова В.А. Психолого-педагогічні умови формування толерантності у дітей старшого дошкільного віку. *Збірник наукових праць «Педагогіка та психологія»*. Вип. 52. Харків, 2016. С. 60–69.

39. Максименко С.Д. Генеза здійснення особистості. Київ: КММ, 2006. 240 с.

40. Матієнко О.С. Виховання толерантності у старшокласників середніх загальноосвітніх ліцеїв Франції: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: 13.00.07. Київ, 2006. 19 с.

41. Молчанова А.О. Толерантність як ціннісна основа професійної діяльності педагога: посібник. Київ: Інститут педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України, 2013. 188 с.

42. Оржеховська В.М. Формування готовності педагогів загальноосвітніх навчальних закладів до виховання толерантності учнів старшої школи (просоціальний аспект). *Наукові записки Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя. Психолого-педагогічні науки*. 2014. № 4. С. 177–182.

43. Орловська О.В. Толерантність та її сутнісні характеристики. *Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна»*. 2012. № 5. С. 159–163.

44. Павленко В.М. Психологія толерантності особистості (на матеріалі дослідження студентів): монографія. Полтава: ФОП Мирон І.А., 2014. 244 с.

45. Пермінова Л.А. Комунікативна толерантність як умова фахової підготовки майбутніх учителів початкової школи. *Педагогічні інновації: ідеї, реалії, перспективи: збірник наукових праць*. Київ, 2019. Вип. 2 (23). С. 33–38.

46. Підборський Ю. Педагогічні умови виховання студентів вищих педагогічних навчальних закладів на ідеях толерантності. *Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельниць. держ. пед. ун-т ім. Григорія Сковороди» : зб. наук. пр. Педагогіка. Психологія. Філософія*. Переяслав-Хмельницький, 2011. Вип. 22. С. 159–162.

47. Романюк К.О. Педагогічні умови виховання міжетнічної толерантності старших підлітків: експериментальне обґрунтування. *Вісник Запорізького національного університету. Педагогічні науки*, 2013. № 3. С. 94–102.

48. Савчин М.В. Вікова психологія: навчальний посібник. 2-ге вид., Київ : Академвидав, 2009. 360 с.

49. Савченко О.Я. Толерантність як цінність шкільної освіти: методичний аспект. *Науковий вісник Миколаївського державного*

університету імені В.О. Сухомлинського. Сер. : Педагогічні науки. 2014. Вип. 1. 46. С. 124–129.

50. Скок А.Г. Стан вивчення змісту та основних компонентів толерантності в психології. *Актуальні проблеми психології. Соціальна психологія. Організаційна психологія. Економічна психологія*. Т.1. Ч.14 Київ : Інститут психології імені Г.С. Костюка, 2005. С. 35–46.

51. Скрипник Н.І. Виховання толерантних взаємостосунків дітей старшого дошкільного віку : навчально-методичний посібник. Умань : ПП Жовтий, 2011. 99 с.

52. Столяренко О. Психолого-педагогічні умови формування толерантності у міжособистісних взаєминах студентів ВНЗ. *Рідна школа : щомісяч. наук.-пед. журн.* 2011. № 6. С. 46–50.

53. Столяренко О.В. Виховання культури толерантних взаємин у студентської молоді : навчально-методичний посібник. Вінниця: ТОВ «НіланЛТД», 2014. 248 с.

54. Скрипник Н.І. Психолого-педагогічні засади виховання гуманних взаємостосунків у дітей старшого дошкільного віку : монографія. Умань : Видавничо-поліграфічний центр «Візаві», 2012. 153 с.

55. Скрипченко О. Толерантність як морально-психологічне явище. *Молодь, освіта, наука, культура і національна свідомість: зб. матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції*, Київ, 27-28 березня 2003 р. Київ : Вид-во Європейського ун-ту, 2003. Т. 2. С. 287–290.

56. Сухомлинська О.В. Духовно-моральне виховання дітей та молоді : загальні тенденції й індивідуальний пошук. Київ : Всеукраїнський фонд «Добро», 2006. 43 с.

57. Сущенко Л.О. Культурологічна спрямованість професійної підготовки майбутнього педагога – вектор безперервного процесу його самовдосконалення. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. 2017. Вип. 55 (108). С. 324 – 332.

58. Тодорцева Ю.В. Формування толерантності у майбутніх учителів як професійно-значущої якості. *Наука і освіта*. Одеса, 2004. №1. С.113–115.
59. Шаюк О.Я. Психологічні особливості формування професійної толерантності у майбутніх економістів : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 Тернопіль, 2011. 216 с.
60. Швачко О.В. Толерантність як психолого-соціальний феномен. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2001. № 2. С. 154–170.
61. Чередник Л.М. Сутність і структура педагогічної толерантності вчителя початкової школи. *Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету. Серія : Педагогічні науки : зб. наук. праць*. Бердянськ : БДПУ, 2016. Випуск 3. С. 36–42.
62. Чорна К.І. Моральне виховання. *Енциклопедія освіти / відповід. ред. В.Г. Кремень*. Київ : Юрінком Інтер, 2008. С. 523–524.
63. Якібчук М.І. Педагогічна модель послідовного формування толерантності у студентів вищих педагогічних навчальних закладів. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України*. 2012. Вип. С. 35–48.
64. Яланська С.П., Атаманчук Н.М. Психологія формування толерантного середовища в умовах нової української школи. *Наука і освіта*. 2017. № 1. С. 71–75.
65. Яшин Н. Гуманізація освіти як передумова формування толерантності студентів вищих навчальних закладів України. *Освітній простір України*. 2016. Вип. 7. С. 119–125.